Национальная библиотека
Республики Тыва

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 44 (16502)

2002 чылдың АПРЕЛЬ 16, вторник

Ат салган шагы 21.30

Садар өртээ 3 рубль.

БОЛУУШКУННАР. КИЖИЛЕР. МЕДЭЭЛЕР

Часка белеткел

Дүжүттүң бедик шынарлыы хөрзүннүң болбаазырадылгазындан, тарылга шөлдериниң үнүш-дүжүткүр каъдын экижиткениннден улуг хамааржыр. Ынчангаш бо чылын часкы чаштырылганы чаагайжыдып чемишчиткен шөлдерге чорудары-биле хөй чылдыг сигеннин, ооң иштинде донник азы мал чеминге хереглээр үнүштүн үрезининге чагыгны киирген.

Эн-не эвээш дизе-ле, баштайгы удаада биске 600 тонна минералдыг чемишчидилге негеттинип турар. Ону Череповец хоорайда минералдыг чемишчидилге бүдүрүп турар «Аммофос» акционер ниитилелден 2 млн. 875 муң рубль-биле садып алыр. Үрезин хораннаарынга 3 млн. рубльге 9 тонна пестицид хереглеттинип турар. Ооң-биле чергелештир бо чылдың часкы хову ажылдарынга 816 тонна дизтопливо, 139 тонна бензин, 48 тонна машина үзү, ниитизи-биле 8 млн. рубльге кывар-чаар материал негеттинип турар.

Тараа культураларын тарыырынга белеткээн 16,5 муң гектар шөлдүң 11,6 муң гектары С.Шойгу аттыг күрүнеиң «Балгазын» каттышкан бүдүрүлгезинге болгаш «Кызыл тараачын» коллективтиг бүдүрүлгеге хамааржыр. Улуг-Хем кожуунну ажыл-агыйларында база «Центральная» машина-техниктиг станцияда 1000 гектар. Арткан Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Кызыл кожууннарның коллективтиг бүдүрүлгелери 2002 чылдың дүжүдүнге чайгы чер аңдарылгазын багай чоруткан. Ынчангаш көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүкчүлери кыска үениң иштинде амдаа 23,5 муң гектар шөлге часкы аңдарылганы чорудар.

Бистиң корр.

АМ-ДАА ХЕВЭЭР

Улуг-Хем кожуунну Шагаан-Арыг хоорайда кудумчуларның аттарын, эде адаан кудумчуларның аттарын бижээн бижиктерни солуур талазы-биле ажылдар ам-даа чоруттунмаан. Чижээ: Промышленная кудумчузун Кудажы аттыг кылдыр эде адаандаа болза, паспорттарда ам-даа эрги ады-биле бижип турар. Удавас, апрель 27-де, маңаа, Шагаан-Арыгта, кожуун чагырга даргазының болгаш хоорай чагырга даргазының соңгулдалары болур. Бо чедир кылдынмаан ажылдар девискээр соңгулда комиссиязының, соңгулда участоктарының ажылынга бергедээшкиннерни таварыштырып турар.

Үрезин

Улуг-Хем кожуунну көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Светлана Даргановна Куулар-ның дыңнатканы-биле-алырга, бо чылын 3850 гектар шөлге тараа культураларын тарыыр деп планнап турар. 477 тонна тараа үрезини херек, а кожуунда амгы үеде 224 тонна тараа үрезини бар, ооң 18 хуузу боктан арыглаттынмаан. 253 тонна тараа үрезинин болгаш 70 тонна картофель үрезинин тывар ажылдар чоруттунуп турар болгаш чер ажылын экижидери-биле «2002-2005 чылдарда мелиорацияны сайзырадыры» деп программаны кожуун чагыргазы хүлээп алган.

Практика

Дүүн, апрель 15-те, ТКУ-нуң бойдус-география факультединиң студентилери Абакан хоорайже практика эрттирип аъттанып-кан.

Олар алюминий заводунга, АЭС-ке баргаш, молибден бүдүрериниң дугайында өөренирлер. 18 кижи составтыг бөлүктү куратору Лориса Лопсановна Куулар удуртып чоруур.

Аът чарыжы

Апрель 12-де Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыргакы сумузунга аът чарыжынга республика чергелиг маргылдаа болуп эрткен.

180 аът киришкен бо маргылдаага Улуг-Хем кожууннуң Торгалыг сумузундан Сергей Шагжының аъды мурнап келген.

Мөөрей

Сукпак ортумак школазы – республиканың шыырак школаларының бирээзи. Ынчангаш «Чылдың башкызы» мөөрейниң маңаа тиилекчизи чүгле кожуун мөөрейинге эвес, а харын республика мөөрейинге база шылгарай берзе хөңнү. Чоокта чаа Сукпак школазынга болган бо мөөрейге даштыкы дыл башкызы Аяна Болат-ооловна Хомушку тиилээш, кожуун мөөрейинге киржир эргени алган.

Айлаң ДАРЖАА.

Шыдыраа

Апрель 5-7 хүннеринде ТКУ-нуң физика-математика факультединиң шыдыраага ажык маргылдаазы болган. Аңаа төөгү факультединиң студентизи Маадыр Дадаштай тиилээн.

Бот-өөредилге салбыры

Апрель 15-тен май 12-ге чедир ТКУ-нуң бот-өөредилге салбырынче документилерни хүлээп ап эгелээн.

Чагаадан одуруглар

Бистиң № 23 уруглар садының өске ындыг школа назыны четпээн уруглар албан черлеринден ылгалы чүдел дизе, мында инвалид уругларны ажаап-тежээп, кижизидип турар. Ындыг уругларны кижизидериниң арга-хоргалары бир янзы, колдуунда оюн-тоглаа дамчыштыр чоруттунар. Ынчангаш бистиң шаг-шагдан бээр кол бергедежип келген айтырыгларывыстың бирээзи янзы-бүрү ойнаарактар-биле четчеленири турганы чугаажок. Эрги ойнаарактар-биле уруглар ойнаксавас, а чаа ойнаарактар садып алыр дээривиске, акша-хөреңгивис чок болуп келген.

Бо талазы-биле деткикчилер дилеп кайнаар четпээн, кымнарга кирбээн дээрил. Инвалид уругларга дузалажыпкы дег организация-даа, кижилер-даа тыппаан бис. Ынчалза-даа буянныг кижилер чырык чер кырында ам-даа бар дээрзинге база катап бүзүрээр аргалыг болдувус. «Енисей» таксиниң удуртукчулары Эдуард Александрович биле Ирина Борисовна Афанасьевтер бистиң дилээвисти сагыш човаашкынныг хүлээп көрүп, саңхөө деткимчезин көргүзүп, бистиң кижизиттирикчилеривиске ойнаарактарны садып бердилер. Оларга өөрүп четтиргенивисти илереттивис. Пассажирлер аргыштырып турар машина-балгадыңарның чоруу ылгын, а боттарыңарның ажыл-хереңер чогунгур болзун деп оларга күзээрдир мен.

Ольга КЛЮЕВА,
№ 23 уруглар садының директору.

Мал оолдаашкыны – 2002

Бо чылдың апрельдиң бирги декадазы-биле алырга, республикада көдээ ажыл-агый өнчүзүнүң бүгү хевирлеринде төрүүр 45719 инектиң 42555-и төрүпкен. Таңдыда төрүүр инек 2305, ооң 610-у төрүпкен. Бии-Хемде – 1882, 539 инек төрүпкен. Чөөн-Хемчик кожууннуң көдээ ажыл-агый өнчүзүнүң бүгү хевирлеринде төрүүр инек бажы 4028. Ооң иштинде 454 инек төрүпкен.

Шээр мал оолдаашкыны ам-даа уламчылавышаан. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде 180 муң чаш хураган камгалап алдынган. Өнчүнүң өске хевирлеринде анай-хураган бажы чээрби муң ашкан. Мал оолдаашкыны уламчылавышаан.

Хүндүлүг номчукчулар! Республиканың амыдыралындан чыда калбас дизиңерзе, «Шын» солунну чагыдып алыңар!

ЧАГЫДЫЛГАНЫҢ ӨРТЭЭ: хууда чагыдыкчыларга 2002 чылдың ийиги чартыында **185 рубль,**
3 айда – 93,
1 айда – 31 рубль.
Организацияларга
6 айда 238 рубль,
3 айда – 119 рубль,
1 айда – 40 рубль.

Чартык чылда хууда чагыдыкчыларның төлээри 185 рубльден редакцияга 70, солуннарны чедирери дээш почта черинге 115 рубль кирер. Организацияларның чартык чылда чагыдылгазындан редакцияга 100, почта черлеринге 138 рубль кирерин билип алыңар.

Экспресс-чагыдылганы неделяның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур силер.

«ШЫН» солуннуң шаңналы дээш

Ада-чурттуң Улуг дайынынга төөгүлүг Тиилелгениң 56 чыл ою чоокшулап орар.

Ооң-биле холбаштыр «Шын» солуннуң шаңналы дээш чыл бүрүде эртер **ТЫВА ХҮРЕШ** маргылдаазын аарыкчылар, көрүкчүлер четтикпейн манап турары чугаажок.

Бо улуг байырлалга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы

МАЙ 9-та хүндүскүнүң 13 шакта

ТЫВАНЫҢ 5 ЧЫЛЫ АТТЫГ СТАДИОНГА эгелээрин солуннуң редакциязы дыңнадып тур. Аңаа республиканың кожууннарының болгаш найысылалдың эң шыырак мөгелери киржир.

Деткикчилерни «ШЫН» солуннуң редакциязында манап тур.

2002 чылда Тыва Республиканың хамаатыларынга медицинаның халас дузаламчызын көргүзер күрүне магадылалдарының программазының болгаш медицина ачы-дузазының аңаа кирбээн даңзызының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың март 21 № 156 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның «РСФСР-ниң хамаатыларының медицина камгаладылгазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында» 1992 чылдың январь 23-те № 41 болгаш «Россия Федерациязының хамаатыларынга медицинаның халас дузаламчызын көргүзер программа дугайында» 2001 чылдың июль 24-те № 550 доктаалдарын күүседири-биле (Россия Федерациязының Чазааның бо доктаалдарын 1999 чылдың октябрь 26-да №1194 болгаш 2000 чылдың ноябрь 29-та № 907 доктаалдар-биле чаарткан), ол ышкаш Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың кадык камгалалын бюджет-камгаладылга системазындан акшаландырарынче шилчидер дугайында» 1993 чылдың март 24-те доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың хамаатыларының медицинаның халас дузаламчызын алыр конституусчу эргелерин хандырар болгаш медицина дузаламчызынга акшаландырыышкынның өске-даа үндезиннерин хаара тудар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 2002 чылда Тыва Республиканың хамаатыларынга медицинаның халас дузаламчызын көргүзер күрүне магадылалдарының программазын болгаш медицина ачы-дузазының аңаа кирбээн даңзызын бадылаар.

2. Медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының Тывада республика фондузунче шилчидер ужурлуг Тыва Республиканың ажылдавайн турар чонунга медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының дадывырларын чогуур үезинде долузу-биле шилчидерин кожууннар, Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайлар чагыргаларының даргаларынга сүмелээр.

3. «2001 чылда Тыва Республиканың чонун медицинаның халас дузаламчызы-биле хандырар күрүне магадылалдарының программазының дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың декабрь 19-та хүлээп алганы №1240 доктаалын күш чок болдурар.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал хөгжүлде департаментизинге дагзыр.

5. Бо доктаал «Шын» болгаш «Тувинская правда» солунга парлаан үеден күштүг бооп эгелээр.

Ш.ООРЖАК.

АМЫДЫРАП-ЧУРТТААРЫНЫҢ АДАККЫ ХЕМЧЭЭЛИ

2002 чылдың I кварталында Тыва Республикага чоннуң кижи бүрүзүнге онааштыр болгаш социал-демографтыг кол бөлүктерге амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлин доктаадыр дугайында № 194 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2002 чылдың апрель 9-та хүлээп алган.

«Тыва Республикага чоннуң амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлиниң дугайында» 2001 чылдың июль 9-та хүлээп алган №1138 Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаатканы болза:**

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызының болгаш Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитединиң киирип келгенин езугаар 2002 чылдың I кварталында Тыва Республикага ниитизи-биле чоннуң амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлин:

чоннуң кижи бүрүзүнге онааштыр – 1844 рубль;

ажылдап шыдаар аргалыг кижилерге – 1940 рубль;

пенсионерлерге – 1383 рубль;

ургларга – 1880 рубль кылдыр доктаадыр.

2. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Доктаалга Ш. ООРЖАК ат салган.

ТР-ниң Парлалга комитеди – бүрүн эргелиг тургузукчу

Тыва Республиканың Чазаа «Шын», «Тувинская правда» болгаш «Тыва Республика» солуннарның тургузукчузунуң бүрүн эргелерин дамчыдып бээр дугайында № 199 доктаалды 2002 чылдың апрель 9-та хүлээп алган.

«Массальг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының хоойлузунуң 7 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа:

1. «Шын», «Тувинская правда» болгаш «Тыва Республика» солуннарның тургузукчузунуң бүрүн эргелерин Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединге дамчыдып берген.

2. Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди (Ширин-дүү О.С.), «Шын», «Тувинская правда» болгаш «Тыва Республика» солуннарның редакциялары-биле кады доктааткан чурумну езугаар солуннарның тургузукчу документилеринге чогуур өскерилгени киирер.

Доктаалга Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак ат салган.

ТОМУЙЛААШКЫН

Тыва Республиканың Чазаа ТР-ниң Юстиция талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызының дугайында №184 доктаалды 2002 чылдың апрель 9-та хүлээп алгаш, Тыва Республиканың Юстиция талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызынга **Дандар Калбаевич ДОЛЗАТМААНЫ** томуйлаан.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ээлчеглиг 51 сессиязы бодунуң ажылын **2002 чылдың апрель 23-те 9 шакта** Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) хуралдаар залынга эгелээр.

Хүн айтырыы

1. «Тус чер бот-башкарылгазының органнарын Тыва Республиканың күрүнеиң аңгы-аңгы бүрүн эргелеринге хуваарының чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (бирги номчулгазы).

2. «Арага продукциязын үүрмектеп садарынга чөпшээрел бижик дээш төлевирлер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (ийиги номчулгазы).

3. «Тыва Республикага хуу медицина ажыл-чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (ийиги номчулгазы).

4. «Сорулгаларын айыткан республика программаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (ийиги номчулгазы).

5. «Суг объектилерин ажыглааны дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелдер киирер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (ийиги номчулгазы).

6. «Тыва Республиканың күрүне өрезиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (ийиги номчулгазы).

7. «Тыва Республикага биче сайгарлыкчы чорукту күрүнеден деткиир дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында» (ийиги номчулгазы).

8. «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазын организастаар дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (ийиги номчулгазы).

9. «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (ийиги номчулгазы).

10. «Тыва Республикага кижиниң эргелериниң талазы-биле Төлээлекчи дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында (ийиги номчулгазы).

* * *

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тыва Республиканың девискээринге участок соңгулда комиссияларын тургузуп эгелээрин **Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы** соңгулда каттыжыышкыннарынга, соңгулда блоктарынга, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга болгаш соңгукчуларга (чурттап, ажылдап, албан хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле) дыңнадып тур.

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 16 чүүлүнге, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 16 чүүлүнге дүүштүр участок комиссияларының составынга **кандидатуралар дугайында саналдарны** Тыва Республиканың үстүнде адаттынган хоойлуларында доктааткан хуусааларда тус чер бот-башкарылгазының төлээлел органнарынче чорудар.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

♦ Эрткен субботада Президент В. Путин болгаш Э.Шеварднадзе телефон дамчыштыр харылзашкаш, грузин-абхаз айтырыын шиитпирлээринге холбашкан айтырыгны чугаалашкан. Апрель 12-де Котор кызаазында террорист бөлүктерниң хөделиишкиннерин баш удур хайгаараары-биле россий 78 десант шерии аңаа вертолеттар-биле хонупкан. Грузин тала ону дайын эгелээни ол деп санаан. Шеварднадзе аңаа чеде берген. Россий десант шерии мурнунда дугурушканын езугаар аңаа хайгаарал кылгаш, ам турган черинде ээп келген.

♦ Палестин удуртукчу Я.Арафат Израиль-даа, Палестин-даа талада бооп турар террорисчи үүлгедиглерни буруу шапкан. Ам АКШ-тың күрүне секретары К.Пауэл-биле ужуражыр.

♦ РФ-тиң Президентизи В.Путинниң саналдаанын езугаар Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң кежигүннерин РФ-тиң Дээди судунуң судьяларынга А.М. Бризицкийни, М.А. Каримовту, Ю.Д. Редченкону томуйлаан.

♦ Час дүшкениниң херечизи — Хүн байырлалын Чукоткада Кепервеем суурнуң чурттакчылары демдеглээн. Чүс-чүс чыл бурунгаар бурунгуларындан дамчып келген ол байырлалда одаг кыпсып, семис иви эъди чип, кат-чимистен кылган хоюг шай аартаарынга олар ынак.

♦ Украинаның премьер-министри Анатолий Кинах Россия Федерациязының Чазак Даргазы М.Касьянов-биле ужурашкаш, ийи чурттуң аразынга хостуг садыглаашкынны чорудар айтырыгны чугаалашкан. Одалга-энергетика, эртем-шинчилел ажылдарының талазы-биле протоколдарга ат салган.

♦ АКШ терроризмге удур кампанияны эгелээнден бээр Афганистанның кырынче 22 муң ажыг янзыбүрү бомбаларны октаан. Бо чартык чылдың иштинде, 1999 чылда НАТО-нуң Югославияның кырынче октаан ракета, бомбалары хире хөйнү октааны ол-дур.

♦ Тула областың Новомосковск районга 15 харлыг ийи оол кылаштаары бергедеп чораан кырган ашакты азып өлүргеннер. Кырган ашак бичии оолдарны тенектенмеңер деп чугаалааргa, аңаа хорадаан оолдар бооп-тур.

♦ Венесуэлада шериг эргилдези болган. Чурттуң президентизин дүжүрген болгаш парламентизин тараткан. Бир чыл эртерге, президент болгаш профэвилел соңгулдалары болур. Эрге-чагырганың кол-кол олуттарын шериг кижилер ээлеп алган.

♦ Украинада шериф дээр шагдаалар тыптып келген. Олар амгы участок шагдааларындан ыракта эки ажылдап турары илерээн. Шерифтер четчирибиле чепсегленген, кеземче херээн оттуруп, тудуп хоругдаар эргелиг. Оларга немелде шалыңны көдээ советтер төлеп турар.

♦ Эрткен дыштаныр хүнде Пенза болгаш Липецк областарга губернатор болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынга соңгулдалар эрткен. Оларның долу түңнелдери үнмээн.

♦ Санкт-Петербургта «Ыдыктыг Апостоль Андрей» деп кургаг чүк сөөртүр, хары угда 4,5 муң тонна чүк дажыглаар суднону тудуп эгелээн. Бо чылын ниитизи-биле 10 ындыг судно ажыглалга кирер.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

СЕТКИЛДИҢ ХАНЫЗЫНДАН

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга Ш.Д. Ооржактың соңгутканынга холбаштыр байыр чедирген телеграммаларның кээри уламчылап турар. Оларның чамдыктарын мооң адааанда парлаан.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга ажылдап эгелээриңнериң езулалынга киржири-биле чалааныңар дээш чүрээм ханызындан четтирдим. Беларусь Республиканың Президентизи Александр Григорьевич Лукашенконуң Москвага күрүне албан-чоруу кылып, апрель 11-де келгени-биле Тыва Республикада бо улуг болуушкунга хууда киржип, Силерге байыр чедирер аргам чок болганынга хомудап ор мен. Силерни чон мерген политик, билдилиг, дуржулгалыг удуртукчу, тургустунган сорулганы шиитпирлеп шыдаар кижи деп билир. Соңгулдаларга тиилээниңер — ооң херечизи. Күрүненің харыысалгалыг албан-дужаалынга Силерниң хөй чылдарда ажыл-чорудулганарның ачызында Тыва Республиканы хөгжүдериниң үр хуусаалыг программазын ажылдап кылган, боттандырып турар.

Чаңгыс чер-чурттуларынарның деткимчези, чаңгыс аай үзелдиглериң командазы, профессионализм кижилериң салым-чолун шиитпирлээринге моон соңгаар-даа идегелдиг чөленгииш болурунга бүзүреп турар мен.

Силерге, Силериң чоок кижилериңерге чаагай кадыкшылды, аас-кежиин, эң чаагай үүлдерни күзедим, хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович.

Хүндүлел-биле,

П.БОРОДИН.

* * *

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Россия Федерациязының Тыва Республиканың Чазак Даргазынга Силерни соңгааны-биле байыр чедирерин чөпшээреп көрүңер. Силер ындыг бедик албан-дужаалга соңгуткаш, Моолдуң болгаш Тыванның аразында кады ажылдажылганы хөгжүдеринге база харылзааларны ханыладырынга улуг үлүүңерни киирериңерге долузу-биле бүзүрээр мен.

Силерге кадыкшылды, эң эки үүлдерни, тыва чонга аас-кежиин болгаш чечектелиишкинни күзедим.

Моолдуң даштыкы херектер сайыды Лувсангийн ЭРДЭНЭЧУЛУУН.

Улан-Батор хоорай,
2002 чылдың апрель 10.

* * *

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Россия Федерациязының Транспорт яамызының хем флодунуң күрүне албанының чөвүлелиниң болгаш бодумнуң өмүнээмден Тыва Республиканың Чазак Даргазынга соңгутканыңар-биле байыр чедирбишаан, бистиң аравыста моон соңгааргы кады ажылдажылгавысты улам калбартырынга, республиканың болгаш Адачурттуң чечектелиишкининге бараан болур дээрзинге бүзүреп артым.

Россияның транспорт сайыдының оралакчызы Н.Г.СМИРНОВ.

* * *

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының болгаш бодумнуң өмүнээмден Тыва Республиканың Чазак Даргазынга соңгутканыңар-биле байыр чедирдим. Күрүненің бедик албан-дужаалынга берге ажылыңарга чедиишкиннерни, бойдус ажыглалының болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар күрүне политиказын боттандырарынга үре-түңнелдиг кады ажылдажылганы күзедим.

Сайыт В.Г. АРТЮХОВ.

* * *

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга Силериң ажылдап эгелээриңнериң езулалынга киржирибиле чалааныңар дээш четтирдим.

Бо болуушкунга холбаштыр Алтай Республиканың болгаш бодумнуң өмүнээмден Силерге болгаш Силериң кайгамчык республикаңарның бүгү чонунга изиг байыр чедирдим. Бистерни шаг-шаандан чылыг болгаш найыралдыг харылзаалар холбаштырып келген. Сөөлгү чылдарда бот-бодувуска ажыктыг ажыл-агый болгаш культура харылзаалары улам быжыгып орар, улам хөгжүүрүнге бүзүрээр мен.

Агаар баксыраанындан ужар үүл аргыжылгазы үзүлген ужурунда, Силериң чаа албан-дужаалыңарның езулалынга хууда киржип шыдаваным дээш дыка хомудадым.

Байыр чедиреринден аңгыда, аас-кежиин, кадыкшылды, тайбыңны болгаш чечектелиишкинни күзээрин өпшээреп көрүңер.

Алтай Республиканың Баштыңы, Алтай Республиканың Чазак Даргазы М. ЛАПШИН.

* * *

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Республиканың соңгукчулары Силерни база катап ханы хүндүлеп, дуржулгалыг, энергиялыг, идепкейлиг удуртукчу кылдыр көргеш, ТР-ниң Чазак Даргазынга соңгааны-биле байыр чедирдим.

Силер Тыва Республиканы удуртуп-баштап тура, хөгжүлдени, чечектелиишкинни чедип алырынга хөйнү кылган силер. Бистиң Төрээн чуртувустуң чаагай чоруунга улам ыңай чедиишкиннерлиг болуруңарны, тайбыңны, чаагай амыдыралды, аас-кежиин, кадыкшылды Силерге болгаш республиканың бүгү чонунга күзедим.

Сибирьниң шериг округунуң шериглериниң командылакчызының бирги оралакчызы – штаб начальниги, генерал-лейтенант В.БАКИН.

САНЧАТ ЫШКАШ ДЕПУТАТТАН САНАП ТУРГАШ, ШИЛИП АЛЫЫЛ...

Чурт хостуг демократияның оруунче кирип, ажык-чарлыг чорук эгелээн соонда, бүгү Россияның деңнелинде улуг өскерлиишкиннер болган. Бо чыл Тывага дүшкүүрлүг чылдарның бирээзи болуп эртерин билип ор мен. Хөй-ле соңгулдалар болур. ТР-ниң Чазак Даргазынга соңгулда элээн нарын байдалга эрти.

Хоочуннуң бодалы

Чазак Даргазынга Ш.Д. Ооржакты соңгуп алганынга өөрдүм, чон шын шилилгени кылган. Ам удавас Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының соңгулдалары болур. Назы-харым улгадып, 80 ашкан, хөй чылдарда партия, совет органнарга ажылдап чораан аргадуржулгам бар болгаш чамдык бодалдарымны соңгукчулар-биле үлежикседим.

Сөөлгү чылдарда хөй-ле соңгулдаларны көрүп, киржип келдим. Депутат, эрге-чагырга даргазы болур дээн кижи соңгукчуларга чүнү аазавас дээр боор. Чүгле алдын, мөңгүн эккеп бээр дивес. Көрүп чоруурга хөй-ле акша-төгериктиг кижилер депшип үнүп кээр, а ол кижилериң эртем-билии, ажылагыйжы арга-дуржулгазы чок боор-дур. Олар көдээге чурттап чорбаан, ол амыдырал-биле таныш эвес, кожуун, суму амыдыралын билбес кижилер боор чорду.

Соңгукчулар-биле ужуражып турда, оларның программазын дыңнаарга, чаагай амыдырал даарта бүде бээр дээн сөстери-биле чон бажы төөредип, соңгукчулар мегелеп тургаш, депутат-даа, чагырга даргазы-даа апарган кижилер хөй. Олар хээлилээр, садып алыр чорукту кончуг эки ажыглап өөрени бергеннер. Республиканың, кожуунну социал-экономиктиг хөгжүлдези дээш оларның чүрээ аарывас, чүгле эрге-дужаал эдилеп, байып алырының аргазын бодап чорууру чөгенчиг. Депутат Н.Дубровскийниң «Шын» солунга «Удур туржуушкун эвес, а сырый каттыжылга херек» деп үүлүн номчуп көрүңер даан. Бистиң Дээди Хуралга чамдык соңгуп алган депутаттарывыс чоннуң эрге-ажыы дээш эвес, ында бөлүглежип алган, хууда политиказын мурнунда тудуп, Чазакка удур ажылдап чыдар кижилер болган-дыр. Оларга ам канчап бүзүрээрил? Ам болур Хоойлужудулга палатазының депутаттарынга шын шилилгеден кылып көрээлиңер, хүндүлүг чонум.

Мен борта мындыг чижекти киирип көрейн. Бир дугаар, ажык-чарлыг чоруктуң адаабиле, чижилгелиг ССРЭ-ниң Дээди Совединиң улус депутаттарынга соңгулдалар 1989 чылдың март айда болуп эрткен. Ол соңгулдага Эрзин, Тес-Хем кожууннарның соңгукчулары ССРЭ-ниң Дээди Совединиң улус депутадынга, ВЛКСМ Тес-Хем райкомунуң бирги секретарынга ажылдап турган Александр Санданович Санчатты соңгуп алдывыс. Ол үеде бистиң шилилгевис кончуг шын болган. Санчат кончуг биче сеткилдиг, ажылчын өг-бүлеге өскен болгаш чоннуң амыдыралын эки билир, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, улугну улуг деп, бичиини бичии деп хүндүлеп билир кижи. Ам Чазакта улуг албан-дужаалда ажылдап чор.

Чамдык депутаттар хөй чүвени аазап тургаш соңгуттуруп алгаш, соңгукчуларның чагыынче кичээнгей салбас, эрге-дужаал апкан соонда, чиде бээрдир. А Санчат депутадывыс ындыг эвес турган, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнүнге соңгуттургаш, Эрзин, Тес-Хем чонунга хөйнү кылганын чон ам-даа утпаан. Ооң кезик-чамдыызынга доктаап көрейн. РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы И.С.Силаевке, ССРЭ-ниң энергетика сайыдынга кирип тургаш, Кызыл – Самагалдай аразында 110 квт электри шугумун чаартып кылырының төлевилел документизин ажылдап кылдырткан. Самагалдайга ССРЭ-ниң энергетика сайыдының оралакчызын, ийи эргелел начальниктерин, Сибирьниң энергетика хандырылгазының харыысалгалыг ажылдакчыларын чалап эккелгеш, Самагалдай – О.Шынаа аразында 35 киловатт бедик вольтулуг электри шугумун ажыглалга киирген. РСФСР-ниң хереглекчилер ниитилелиниң даргазы Рощинге кирип тургаш, Тывага херек дыка хөй бараннарны эккелдирген.

Ол хамаанчок А.Санчат Москвага ажылдап тургаш, чамдык чагыгларны күүседирде, тус черде турар даргаларны Москваже келдиртип, оларны эдертип алгаш, чогуур албан черлеринге кирип тургаш, дыка хөй айтырыгларны шиитпирлээн. ССРЭ-ниң Күрүненің айыыл чок чорук албанының даргазы Крючковка кирип тургаш, Самагалдайга ол албанның килдизин тургускаш, чаа машинаны эккеп берди. Самагалдайга спорт залдың тудуун эгелээн, КМК-га чаа КАВЗ автобусту тып берди. Аныяк кижи болгаш аныяктар айтырыынче улуг кичээнгейни салып турду. Эрзин, Тес-Хем кожууннарның аныяктарынга чон аргыштырарынга болгаш культура, спортчу хемчеглер эрттиреринге ийи чаа ПАЗ автобустарны эккеп берди. Ийи кожуунга долу херексели-биле аныяктарның биче бүдүрүлгезин тургузуп кагды. Оларга КамАЗ дээш дыка хөй машиналар турган. «Сылдысчыгаш» солунну катап тургузарынга Санчаттың киирген үлүү улуг. ТР-ниң аныяктар ажылының талазы-биле баштайгы сайыт болуп ажылдааш, хөйнү кылган кижилериң бирээзи. Ол талазы-биле хоойлуну ажылдап кылган.

Ооң кылган ажылдарының кезик-чамдыызынга доктаарга мындыг, кырган кижи ооң шуптузун кайын сактып шыдаар мен. Харалаан, кончуг багай чүве, үр эвес, чүгле ийи чыл депутат болуп ажылдаан кижи-дир. Дөрт, беш чыл ажылдаан болза, чонунга ажыктыг-ла депутат турган. Ельцин, Кучма,Шушкевич политиктер каттыжып алгаш, улуг ССРЭ-ни бузуп дүжүргеш, хөй чонну аш-түреңги чорукка, хан-чинге бораан болгай.

Чүге-ле Александр Санданович-ни мактап турар кижи боор деп номчукчу бодай бээр чадавас. Ам удавас ТР-ниң Улуг Хуралының болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының соңгулдалары болур. Борта шын шилилгеден кылып көрээлиңер деп элдээртип олурарым бо. Санчат ышкаш шимченгир, амыдыралчы аргадуржулгалыг, биче сеткилдиг, бодунуң ажыын бодавас, чону дээш, чурту дээш сагыш човап чоруур кижилерден соңгуп ап көрээлиңер. Хөлүн эрттир политикаже сундулаар, чон бажы төөредир депутаттардан, чагырга даргаларындан адырылганывыс дээре боор. Чурттуң деңнелинде-даа, Тывада-даа чаартылгалар көстүп келген. Ону ара доктаадып болбас, чүгле бурунгаар чүткээнивис дээре.

Тыва чон шаг-төөгүден бээр биче сеткилдиг, төрелзирек, хүндүлээчел, бүзүрээчел чон. Олар чугаалажырда безин угбай, акый, дуңмай дижи бээри безин өске аймак-сөөк кижилерден безин ылгалдыг. Депутатка депшидип келген даргавыс хөй-ле бүдер, бүтпес үүлдерни аазаптарга, ону хүндүлеп, бүзүреп тургаш, депшидип ап, частырыгга таваржып турар чылдагаанывыс ында-ла болгай. Ам боданыр, чоннуң чугаазында ышкаш, «Чеди катап хемчээр, чаңгыс катап кезер херек». Шын шилилгеден кылып көрээлиңер.

Арай балдыры дыңзыг кижилер депутат азы чагырыкчы болур дээш чүнү-даа кыла бээрин солуннарга безин бижип турардыр. Суртаал ажылы чорудар дээш кино, концерттен эгелээш, арага-дары үлээринге безин чеде бээр таварылгалар бар. Соңгулдага кандыг-даа хирлиг-чамныг суртаал ажылының ажыы чок. Тожунуң чагырга даргазы М.Куулар-ның «Чон билзин, сөөлгү сөс чонда, соңгукчуларда» дээни кончуг шын.

Республиканың иштинде Санчат ышкаш аныяк, эртем-билиглиг, арга-дуржулгалыг кижилер хөй-дүр ийин. Ынчангаш Санчатты чижекке киирип, чонум ындыг депутаттардан соңгуп алыр болза, ажыктыг дээн бодалымны үлежиксээн сеткилим-биле мону бижидим.

Ширнен БУЛАТ,
дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Улуг-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга өскерилге киирер дугайында

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүнүң 1 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр Улуг-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү бүрүн эргелеринден дүжер дугайында **Ольга Владимировна Адыг-Тюлюштүң** билдириишкининге үндезилээш, ону девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден бүрүн эргелериниң хуусаазы четпээнде хостаар.

2. «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2,5 чүүлдеринге дүүштүр Улуг-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнге бадылаар эргелиг кылдыр **Галина Кенденовна Хавакчыкты** томуйлаар. Ол 1953 чылда төрүттүнген, поликлиникада улуг эмчи сестразы, ажылдап турар чери депшиткен.

3. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Доктаал № 108/497.

2002 чылдың апрель 10.

* * *

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

2002 чылдың апрель 10 № 108/494 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2,5 пунктуларынга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 15 чүүлүнүң 1, 4 пунктуларынга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 15 чүүлүнүң 1, 4 пунктуларынга дүүштүр соңгулда каттыжыышкыннарындан, соңгукчуларның ажылдап, чурттап, өөренип, албан эрттирип турар черлеринден келген саналдарынга үндезилээш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Ак-Довурак хоорайның девискээр соңгулда комиссиязын бадылаар эргелиг 8 кежигүннүг тургузар:

Ооржак Александр Очурович, 1965 чылда төрүттүнген, Культура бажыңында бөлүм удуртукчузу, хоорай чагыргазының культура килдизи депшиткен;

Ооржак Алексей Майдырович, 1953 чылда төрүттүнген, АТБ ААН-ниң чиңгине директорунуң оралакчызы, Ак-Довурак АТБ-ниң коллективи депшиткен;

Монгуш Антонина Бырыш-ооловна, 1964 чылда төрүттүнген, Ак-Довурак хоорайда уруглар эмнелгезинде эмчи-педиатр, ол-ла эмнелгениң коллективи депшиткен;

Очур-оол Любовь Күжүгетовна, 1957 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинатта техкилдис начальниги, ол-ла коллектив депшиткен;

Лүндүп Мария Хомушкуевна, 1946 чылда төрүттүнген, школалар аразының өөредилге комбинадында мастер, ажылдап турар черинден депшиткен;

Хомушку Дижитмаа Дупчур-ооловна, 1959 чылда төрүттүнген, «Теремок» ясли-садтың эргелекчизи, ясли-садтың коллективи депшиткен;

Кунга Зоя Сарыгларовна, 1954 чылда төрүттүнген, чурталга-коммунал ажылагыйында бажыңнар эргелекчизи, ол-ла коллектив депшиткен;

Ензак Долаана Делеш-ооловна, 1969 чылда төрүттүнген, № 3 школада башкы, ол-ла коллектив депшиткен.

2. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

* * *

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тере-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

2002 чылдың апрель 10 № 108/495 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2,5 пунктуларынга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 15 чүүлүнүң 1, 4 пунктуларынга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 15 чүүлүнүң 1, 4 пунктуларынга дүүштүр соңгулда каттыжыышкыннарындан, соңгукчуларның ажылдап, чурттап, өөренип, албан эрттирип турар черлеринден келген саналдарынга үндезилээш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тере-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязын бадылаар эргелиг 9 кежигүннүг тургузар:

Сүрүнгүр Мария Дагбаевна, 1960 чылда төрүттүнген, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиткен;

Найдан Ирина Кирилловна, 1956 чылда төрүттүнген, «Хүнчүгеш» уруглар садында эмчи сестразы, ол-ла коллектив депшиткен;

Шанчими Александр Андреевич, 1957 чылда төрүттүнген, «Хайгыс» КХН-ниң удуртукчузу, Шынаа суму чагыргазының коллективи депшиткен;

Хуужугур Татьяна Алексеевна, 1948 чылда төрүттүнген, пенсионер, библиотека коллективи депшиткен;

Базыраа Виктор Иванович, 1955 чылда төрүттүнген, уругларның уран чүүл школазында башкы, музыка школазының коллективи депшиткен;

Аймаа Ай-Кыс Аракчааевна, 1967 чылда төрүттүнген, участок эмнелгезинде улуг эмчи сестразы, участок эмнелгезиниң коллективи депшиткен;

Идам Лика Маратовна, 1963 чылда төрүттүнген, «Кунгуртуг-2» КХН-де садыгжы, саң садыының коллективи депшиткен;

Чадамба Буян-Кыс Васильевна, 1975 чылда төрүттүнген, социал башкы, ортумак школа коллективи депшиткен;

Дудуп Аян Михайлович, 1972 чылда төрүттүнген, Культура бажыңында уран чүүл удуртукчузу, ажылдап турар черинден депшиткен.

2. «Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринден күрүне албан черлеринге үзүп берген хөреңги» деп 40202 баланс агар санын Тыва Республиканың Национал банкызынга ажыдарын Тере-Хөл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязынга чөпшээрээр.

3. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

* * *

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

2002 чылдың апрель 10 № 108/496 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2,5 пунктуларынга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 15 чүүлүнүң 1, 4 пунктуларынга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 15 чүүлүнүң 1, 4 пунктуларынга дүүштүр соңгулда каттыжыышкыннарындан, соңгукчуларның ажылдап, чурттап, өөренип, албан эрттирип турар черлеринден келген саналдарынга үндезилээш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тожу кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязын бадылаар эргелиг 9 кежигүннүг тургузар:

Монгуш Артур Дажынмааевич, 1969 чылда төрүттүнген, Тоора-Хем суурда ортумак школада башкы, ажылдап турар черинден депшиткен;

Кузавлева Екатерина Ивановна, 1964 чылда төрүттүнген, Тоора-Хем суурда ортумак школада башкы, ажылдап турар черинден депшиткен;

Туева Наталья Васильевна, 1960 чылда төрүттүнген, саң-хөө килдизиниң кол специализи, ажылдап турар черинден депшиткен;

Чигжит Хеймер-оол Максимович, 1955 чылда төрүттүнген, бойдус камгалалының талазы-биле күрүне инспектору, кожуун чагыргазының коллективи депшиткен;

Маады Андрей Владимирович, 1961 чылда төрүттүнген, уругларның спорт школазының директору, ажылдап турар черинден депшиткен;

Монгуш Мегилдей Очур-ооловна, 1956 чылда төрүттүнген, кожууннуң төп эмнелгезинде бухгалтер, ажылдап турар черинден депшиткен;

Мангыр Бичей Монгушевна, 1943 чылда төрүттүнген, Тоора-Хем суурда кежээки школа директору, ажылдап турар черинден депшиткен;

Хертек Ирина Салчаковна, 1960 чылда төрүттүнген, кожууннуң төп эмнелгезинде эмчи, ажылдап турар черинден депшиткен;

Бабушкина Татьяна Николаевна, 1954 чылда төрүттүнген, ТР-ниң социал камгаладылга фондузунуң Тожу кожуунда төлээзи, Тожу кожуун чагыргазының коллективи депшиткен.

2. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

* * *

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Бии-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

2002 чылдың апрель 10 № 108/498 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 2,5 пунктуларынга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 15 чүүлүнүң 1, 4 пунктуларынга, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 15 чүүлүнүң 1, 4 пунктуларынга дүүштүр соңгулда каттыжыышкыннарындан, соңгукчуларның ажылдап, чурттап, өөренип, албан эрттирип турар черлеринден келген саналдарынга үндезилээш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Бии-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязын бадылаар эргелиг 12 кежигүннүг томуйлаар:

Баранникова Наталья Владимировна, 1967 чылда төрүттүнген, Бии-Хем кожуун чагыргазының архив килдизиниң эргелекчизи, СПС (Барыын күштер эвилели) партияның девискээр салбыры депшиткен;

Ензак Валентина Баян-ооловна, 1961 чылда төрүттүнген, ХБАБ эргелекчизи, ажылдап турар черинден депшиткен;

Кожевников Анатолий Викторович, 1957 чылда төрүттүнген, сайгарлыкчы, чурттап турар черинден депшиткен;

Кривопуск Марина Владимировна, 1963 чылда төрүттүнген, Бии-Хем кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы, кожуун чагыргазының коллективи депшиткен;

Линник Валерий Николаевич, 1968 чылда төрүттүнген, «Шивилиг» деңзи контроль стационар албанында инспектор, Бии-Хем кожуун чагыргазы депшиткен;

Намчилова Елена Васильевна, 1965 чылда төрүттүнген, № 2 школаның директорунуң оралакчызы, ажылдап турар черинден депшиткен;

Наумов Виктор Павлович, 1944 чылда төрүттүнген, пенсионер, РФКП-ниң бюрозу депшиткен;

Ондар Мира Тадар-ооловна, 1961 чылда төрүттүнген, Бии-Хем кожууннуң чонну ажылга хаара тудар төвүнүң улуг инспектору, ажылдап турар черинден депшиткен;

Полосухина Любовь Григорьевна, 1962 чылда төрүттүнген, «Шивилиг» деңзи контроль стационар албанында инспектор, чурттап турар черинден депшиткен;

Ховалыг Екатерина Кара-ооловна, 1965 чылда төрүттүнген, садыгжы, чурттап турар черинден депшиткен;

Шерин Николай Григорьевич, 1946 чылда төрүттүнген, Бии-Хем кожуун чагыргазының ниити килдизиниң эргелекчизи, «Единство» партияның организациязы депшиткен;

Шыырапай Артем Шыырапович, 1960 чылда төрүттүнген, «Кызыл тараачын» көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативинде мастер, ажылдап турар черинден депшиткен.

2. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы
Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары
Л.Ы. КАРА-САЛ.

БЕРГЕЛЕР ТУРЗА-ДААА — ХӨГЛҮГ

Кызыл хоорайда республика эмнелгезиниң чөөн талазында чаа туттунуп турар халдавырлыг аарыглар эмнелгениң тудуунга келдим. Ук бажың долузу-биле туттунган. Иштики ажылдары кидин түлүк чоруп турар болду.

Ийиги каътче үнүп олурумда, херээжен ажылчыннарның чугаа-сооду, хөглүг каткызы дыңналып эгеледи. Дыка өткүт, хоюг, аныяк үннер-даа дыңналыр. Ол хире хөглүг ажылдап турарын бодааргa, оларда байдал элээн эки-дир деп бодап чоруп олурдум. Малгаштаттынмаан ханаларлыг, довурак-доозуннуг коридорлап кылаштап олургаш, өрээлдер малгаштаан, чугайлаан, ажылчын хептеринде малгаш, чугай чыпшынгылай бергилээн бөлүк херээжен ажылчыннарга таваржы бердим. Олар СУ-48 тудуг организациязының шеверлекчи, чугайлакчы ажылчыннары болду. Оларның аразында хоочун тудугжу угбайлар, мырыңай аныяк кыстар-даа бар.

Даштындан көөрге, дыкала хөглүг ажылдап турарлар болду. Чогум чугаалажы бээримге, оларның ажыл, амыдыралында шоолуг өөрүнчүг үүлдер эвээш болду. Үгээр деп-ле санаттынар үүлдер – оларның үзүктел чок ажылдап эгелээни (мурнуку үелерде чыл-чылы-биле кылыр ажыл чок, анаа олуруп-даа турганнар), тудуг материалдарын саадал чок эккеп турары. Бир эвес шак-ла ынчаар ажылдаар болза, ук эмнелгени күске чедир шеверлеп кылып, доозуптуп болурун олар чугаалап турдулар. Оон ыңай ажылчыннарның шалыңы ай санында доктаамал үнүп турар.

Ынчалза-даа... Бир ажылчынның айда алыр ортумак шалыңы 2000 хире-ле рубль боп турар. Бо бараан-сараан, аъш-чем өртээ доктаамал өзүп турар үеде ыя ол акша-биле бүдүн өг-бүле чурттап шыдаар бе? Үгле чөгенчиг чиик өртектиг чемнер садып чип тургаш, мөлдүк-калдык-ла ай төнчүзүнге чедирип болур. Өске хереглелдер: ал-ботка, ажытөлге идик-хеп, школа, садик... Безин чадаарда класс септээринге безин башкылар адаиелерден акша чыып алыр болгай. Оон ыңай бажың, чырык, чылыг, суг өртээ. Чаңгыс өрээл бажында чурттап олурар хоочун ажылчын угбай ол бүгү комуналдыг хандырылга дээш айда 800 акша төлеп турарын чугаалады. **Ынчангаш хөөкүй ие ажылчыннар ук 2000 рубльди амыдыралынга, ажы-төлүнге канчап чедиштирип турар ирги?** Хоойлу езугаар айда өг-бүлелерниң бир кежигүнүнге 1800 рубль хереглеттинер деп көрдүнген болгай. А мында бүдүн өг-бүлеге 2000 хире-ле рубль. Оон ыңай ажылчыннар шагдагы ояар ажылдаар тускай хеп албайн турарлар. Ажылдаар тускай хептерни (спецовкаларны) өскээртен боттары тыптынып ап турар. А чамдыкта шуут боттарының хеви-биле ажылдап турарлар болду. Хүнү бадыр довурак-доозуннуг, шык, агаары багай черге ажылдап тура хүнзээрлер. Хоралыг ажыл дээш сүт, немелде акша-даа, эрте пенсиялаар чиигелде-даа көрдүнмейн турар.

Улгады берген ажылчыннарның пенсиялай бергени-биле бо шеверлекчилер болгаш чугайлакчылар бригадаларында колдуунда аныяктар ажылдап турар болду. Ынчангаш оларның хөй кезии бажың чок, ниити чурттaлга бажыңында чурттап турарлар. Черле ынчаш бажың алыры ажылчыннарга дыка берге апарган. Тудугда 30 ажыг чыл ажылдап чоруур Урана Буяндыевна Сотпа угбай 26 харлыг оглу, студент уруу-биле чаңгыс өрээлдиг эрги бажыңда ам-даа чурттавышаан.

Оода ажыл төлевири хөй чүве болза, бажыңны акшаны чыып тургаш, садып ап болур болгай. А бо ажылчыннарның ап турар шалыңы тендии чөгенчиг, эрги «өртек-биле» санаттынмышаан хевээр. Ажылчыннарның негелдези-биле үстүкү Москвада тудуг талазын харыылап турар улуг албан черлери күш-ажыл төлевириниң «расценказын» эде кылырын аазап-ла турган дээр. Оозу та кажан болур чүве.

Ол хирезинде-ле ажылчын херээженнерниң хөглүг каткы, ыр-шоор-биле ажылдап турары мактаксанчыг болгаш магаданчыг-дыр. Бар, чок-даа болза, хөглүг чаңын салбас, маадырлыг кижилер-дир. Амгы үеде дыка хөй тускай эртемниглер күрүнеге ажылдаарга, шалың эвээш дээш, саарылгаже шилчип, янзы-бүрү бараан шуудуп садып эгелээн. Бир эвес шупту кижилер ыңай-бээр бараан шуудуп садар кижилер апаар болза, бүдүрүкчү ажылдарга кымнар ажылдаарыл? Ынчангаш амгы үеде тудуг ажылында аңаа ынак, аңаа бердинген кижилер артып калган. Оларже көрнүп, акша-шалыңын улгаттырар үе келген.

Телефон дамчыштыр 48 дугаарлыг тудуг организациязының начальниги Б.Н. Алехин-биле чугаалаштым:

— Бисте ажылчыннар чеже хирени ажылдап ап турарыл, ол хире акшаны ап турар. Ол бүгү эрги өртек-биле санаттынып турар. Чаа «расценка» кажан-даа болбас. Үгле ТР-ниң Чазаанга апрель айда ажылчыннарның алыр акшазының коэффициентизин өстүрериниң дугайын чугаалажыр деп турар – деп, ол дыңнатты.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: чаа туттунуп турар эмнелге; маляр кыстар: А.К. Иргит, С.Ы. Ховалыг, Тамара Адыг-ооловна Донгак олар.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ХААП БОЛБАС

СПЕЦИАЛИСТИҢ БОДАЛЫ

Тывага даг тывыш үлетпүрү дыка-ла аайлашпайн барган. Кажан «Тыва кобальт» комбинадын тудуп турда, делегейге кобальтының өртээ баткан. Түңнелдинде комбинат карылгалыг бүдүрүлге апарган. Ооң соонда Терлиг-Хаяның мөңгүн суун ажыдып, орта бүдүрүлгени ажыткан. Үжен чыл бурунгаар мөңгүн суунуң хереглели делегейге улуг турган. Ынчан ону пластмасс кылырынга кол үүл кылдыр ажыглап тургаш, ооң артынчы боктарын өске боктар-биле кады агып чыдар суг-биле арыглап турган.

Пластмасс кылырының технологиязының талазы-биле делегейде японнар тергиидеп турар, олар ажыглаан сугларын далайже киир аксып турганнар. Балыктар мөңгүн суу холушкан бүдүмелдерни чип турган, а ол балыктарның эъдин чиген кижилер хөйү-биле аарып эгелээн. Мөңгүн суу кончуг халаптыг үүл деп билгеш, ону өске үүл-биле дораан солаан, ынчап кээрге, делегейде мөңгүн суунга хереглел шуут баткан.

Ак-Довуратың даг-дүгү республиканың экономиказынга база-ла эвээш дузаны чедирген. ССРЭ даг-дүгү садар талазы-биле делегейге тергиидеп турган. Бойдустуң боду бүткен даг-дүгүн экология талазы-биле арыг эвес деп эртемденнер шүгүмчүлептерге, даштыкы чурттар кылымал даг-дүгүн чогаадып алганнар. Анаа даг-дүгүнге көөрде, кылымал даг-дүгүнүң өртээ улуг, хоразы эвээш деп бо хүннерге чедир кым-даа тайылбырлап шыдаваан. Ынчалза-даа даштыкы чурттарның парлалгазы даг-дүгүнге удур кампанияны чоруткан-ының түңнелинде, тудуг үлетпүрүнде даг-дүгүнүң хереглели баткан. Экологтарның шимээннинг акцияларының артында экономиктиг сонуургал туруп турар.

«Казар байлактың чыдар черин ажытпас, ону кылыр» — деп, билдингир геолог В.Усов чугаалаан. Черниң кырынче үнүп келген казар байлакты аңчылар, малчыннар тып турар. Ол үлетпүрнүң азы үлетпүрнүң эвес дээрзин геологтар шинчилеп тургаш, түңнел үндүрер. Казар байлактарның чыдар черин шын тывары хоочун геологтарга безин белен эвес болур. Чамдыкта геологтар холуп каапкан черинге безин 10 чыл болгаш дедир эглип кээр болгаш ону карылга чок бүдүрүлге кылдыр тургузуп каап-даа турдулар.

Бо чоруп турар реформаның түңнелинде 1947 чылда тургустунган Тываның геология экспедициязы 10 катап кызырылган. Бо чылын шинчилел ажылдарны доозарынга чедир 1-2 чыл арткан черлер турда-ла, ажылды шуут соксадып каан. Эки чылдарда Тываның геология-шинчилел экспедициязынга 1 муң ажыг кижи ажылдап турган. Экспедиция Тываның, Красноярск крайның мурнуу үгүнүң, Моолдуң соңгу үгүнүң чер иштиниң байлактарын шинчилеп турган. Оларның составынга Москваның, Ленинградтың, Киевтиң, Красноярскиниң, Ташкентиниң дээди өөредилге черлерин дооскан бедик мергежилдиг кадрлар турган. Ол хамаанчок Тываның он ажыг геологтары Азияның, Африканың, Мурнуу Американың чурттарынга шинчилел ажылдарын чорудуп турган. Чоокку үеде даштыкы чурттардан геологтар кээп, Россияга ажылдаар. Красноярскиниң геологтарынга 2002 чылда федералдыг акшаландырыышкындан аңгыда, крайның бодунуң бюджединден 250 млн. рубль немелде акшаны бээри көрдүнүп турар. Ол акшаның 20 хуузу-ла Тываның геология-шинчилел экспедициязын буураашкындан камгалап ап болур.

Тывада экология талазы-биле арыг чер адааның ижер болгаш минералдыг сугларын шинчилеп тыпкан. Тываның девискээринде хөмүр-даштың, асбестиң, дустуң, честиң, ак-демирниң, кобальтының, алдынның, мөңгүн суунуң, литияның болгаш черниң эң ховар элементилери: уранның, хромиттиң, а база үстүнде адаан казымал байлактардан аңгыда, дыка хөй перспективалыг казымал байлактар бар. Ол казымал байлактарның чамдыызы чер иштинден үнүп келгени ону ажыдарынга ажыктыг. Чамдык казымал байлактар чыдар черлер чедир шинчилеттинмээн, оларның үлетпүрге үнезин чугаалаары элек. Бир эвес ону тодаргай болгаш хандыр шинчилээр болза, дыка хөй чаа казымал байлактыг черлер ажыттынар. Ынчалза-даа Тываның чер иштиниң казымал байлактары, Норильск районга деңнээрге, эки шинчилеттинген.

Тываны Кыдыкы Соңгу чүкке деңнештирип кааны чөптүг. Бистиң республикада көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин Красноярск крайның мурнуу үгүнде турар районнар-биле канчап деңнээр боор. Бистиң бир сорулгавыс – республиканың даг үлетпүрүн сайзырадыры. Ынчангаш Тывага геология-шинчилел ажылдарын хаап болбас, а ону улам калбартыр ужурлуг.

Анатолий МИТУС,
инженер-геолог.

АЖЫГЛАЛЫН ДЕМНИГ АРГА-БИЛЕ

Апрель 3-те Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың башкарылгазы-биле болуп эрткен республикада часкы тарылгага белеткел ажылдарының талазы-биле селектор хуралга ТР-ниң чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң комитединиң даргазы Хемер-оол Биче-оолович КУУЛАРНЫҢ илеткели болган. Аңаа хамаарыштыр көдээ ишчилерниң дилээ-биле ооң бодундан каш айтырыгга харыыдан бээрин дилээн бис.

– Көдээ ажыл-агыйга черни кандыг-бир сорулгага ажыглаарының талазы-биле Чер кодекизинде чүнү айытканыл?

– 2001 чылдың октябрь 30-ден эгелеп Россияның чаа Чер кодекизи күштүг кылдыр кирген, а апрельде «Көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг черлерниң ээлчештирилгезиниң дугайында» Хоойлу төлевилелин Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң хуралынга көөр кылдыр киирген. Чер кодекизи Тыва Республиканың Үндезин чаа Хоойлузун хүлээп алганы-биле дакпырлажып турар. Ол езугаар тус чер бот-башкарылга органнары черге хуу өнчүнү болдурарын болгаш черге өнчүнүң янзы-бүрү хевирлери туруп болур деп айыткан. Ынчангаш республиканың чурттакчы чонунга РФ-тиң чаа Чер кодекизинде черге хамаарыштыр киртинген кол принциптерни билип алыры артык эвес деп сүмеледим. **Кол принцип – чер иштиниң байлактары болгаш өске-даа бойдус курлавырлары чоннуң амыдырал-чурттал-газының болгаш ажыл-чорудулгазының үндезини кылдыр ажыглаттынар.**

Көдээ ажыл-агый адырларында кол айтырыгларның бирээзи – черниң камгалалы болгаш ооң ажыглалы. Черни ажыктыг, дээштиг кылдыр ажыглаарындан аңгыда, ылаңгыя көдээ ажыл-агый ужур-уткалыг черлерге хамаарыштыр кандыг ажылдарны чорудуп болурул деп, айтырыг тургустунуп турар. Ол дээрге, **бирээде,** «Чер таарыштырылгазының» дугайында Федералдыг хоойлу-биле чергелештир көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлерниң инвентаризациязын чорудар (черниң хөрзүнүн камгалаары, кадагалаары, сугдан, хаттан үрелген черлерни катап тургузары).

Ийиде, чер ажылынга хөрзүннүң дүжүткүр каъдын камгалаар технологияны, ылаңгыя тарааны, ногааны, сигенни ээлчештирип тарыырының ажыглалын чөптүг кылдыр шиңгээдири чугула. Бистиң республикада көдээ ажыл-агый культураларының тарылгазында системажытпаан технологияны ажыглап турганы эрткен чылдарның черден ап турган продукциязы — бадыткал ол. Ынчангаш ээлчештирип тарыырын эгелээрде, бичии хемчээлдиг, ылаңгыя суггаттыг черлерге шөлдерден алыр болза эки.

Ажыл-агыйның хөй хевирлиг шилчиишкининче кирерде, бир-ле дугаарында, чер ажыглакчызы кижи бүрүзүнүң бодунуң быжыглаттынган тус чериниң тускай кызыгаары негеттинип турар. Ажыл-агыйларга чоруткан хыналда түңнелдериниң анализинден алгаш көөрге, чер ажыглакчыларының хөй кезиинде карта материалдары чок, а бар материалдарның 50 хире хуузунга эде чаартылга чорудары негеттинип турар. Ынчангаш тус черлерниң бот-башкарылга органнары-биле катай 2-3 чылдың дургузунда доозуптар кылдыр санаашкыннарны кылгаш, тус чер бюджединге айытса чугула.

Үште, черни дээштиг, үретүннелдиг кылдыр ажыглаар болгаш ону камгалаар талазы-биле шиитпирлээр айтырыгларның бирээзи – көдээ ажыл-агый культуралары тарыыры-биле хамаатыларның база албан организацияларның ажыглап турар чер участоктарының эде хуваалдазын болгаш быжыглаашкынын чорудар.

– Амгы үеде бистиң республикада черге хамаарыштыр өнчүнүң кандыг-кандыг хевирлери барыл?

– РФ-тиң чаа Чер кодекизиниң 16 чүүлүнде черни үш өнчүге чарганын айтып турар: бирээде, федералдыг күрүне өнчүзү, ийиде, республиканың чер өнчүзү, үште, муниципалдыг азы тус чер чагырга органнарының чер өнчүзү. Бо талазы-биле ажылдарны бистиң чер комитеди болгаш күрүнеңиң өнчү комитеди-биле кады чорудуп эгелей берген. Ынчангаш 2002-2003 чылдарда черниң бо үш хевириниң хуваалдазын доозар.

– Бо хүннерде республикада көдээге хамаарышкан ажыл-агыйларның ниити саны чежел, Хемер-оол Биче-оолович?

– 2002 чылдың январь 1-ниң санаашкыны-биле алырга, республикада 42 көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативтери, 23 совхоз, 9 күрүнеңиң каттышкан бүдүрүлгелери, 1048 арат ажыл-агыйлары, 43823 өг-бүле хууда дузалал ажыл-агыйын тудуп турар болгаш 31105 өг-бүле коллективтиг мал ажылында хаара туттунган. Ынчангаш үстүнде ады кирген ажыл-агыйлар боттарының ажыглалдыг шөлдерин үретүннелдиг, кедилиг кылдыр, салган сорулгазы-биле ажыглаар чүве болза, дараазында чылдарда олардан эки түңнелдер үнүп болур.

Сөөлгү ийи чылда дузалал ажыл-агыйы болгаш коллективтиг мал ажылы база огород, сад ажылынче хаара туттунуп турар өг-бүлелериниң саны көвүдеп турары өөрүнчүг. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, чон черниң ажыын көрүп, билип, тараа, ногаа, сиген тарып, мал тутпас чүве болза, хоржок деп чүвени биле берген.

Ынчангаш республиканың чер комитединиң болгаш тус-тус кожууннарның чер комитеттери база Көдээ ажыл-агый яамызы бо талазы-биле харылзаалыг ажылдап, черге хамаарыштыр хайгааралды демниг кады ажылдажылганың аргазы-биле күштелдирери чугула.

Чимисмаа МОНГУШ
чугаалашкан.

ӨЙҮ КЕЛГЕН АЙТЫРЫГЛАР

Көдээ ажыл-агыйны реформалаарының чайлаш чок апарганы, рынок экономиказынче шилчидериниң эргилделиг үезинде республиканың хөй совхозтарының удуртукчулары оваарымча чогу-биле шын эвес оруктарны шилип алганындан совхозтар кол фондуларын, машина-техниказын, малмаганының бүдүн-бүрүн турарын камгалап шыдавайн барганнар.

Совхозтар удуртукчуларының аразындан быжыг туруштуг, кортук эвес чоруун көргүзүп, үстүнден чүү дээрин манавайн, өнчү-хөреңгини ужу-бажы билдинмес хуужудулгага бээринден ойталааш, МТМ-нерни, тудугларны, фермаларны, кыштагларны, электри шугумнарын, кудуктарны бүрүнү-биле камгалап алган совхозтар бары өөрүнчүг. Ындыг совхозтарга Балгазынның Сергей Шойгу аттыг КУП (директору И.В.Чучев), «Кызыл тараачын» совхоз (директору В.Н.Гончаров) олар хамааржыр.

Ол ийи совхоз чер ажылының культуразын бедидип, тараның бедик дүжүдүн ап турарындан аңгыда, механизастаттынган сүтбараан фермаларының ажылын улам экижидип, саанчыларның, кадарчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп алганындан хөй сүттү бүдүрүп ап турарлар. Ооң тодаргай фактызы — Кызыл хоорайның уруглар албан черлерин, эмнелгелерин, чурттакчы чонну сүтбиле хандырып турары.

Ынчалза-даа республикада чүгле ол ийи совхоз эки ажылдап турар дээр болза, шынга дүүшпейн баар деп бодаар мен. Үстүнде совхозтарга четпес боордан башка, ажыл-агыйын билдилиг удуртуп турар, бүдүрүлгениң кол фондуларын, мал маганын, фермаларын, тудугларын камгалап алган, ажылын экижидип, малдың баш санын катап тургузуп алыр дээш кызымак ажылдап турарлар бар бооп турар. Ындыг совхозтарга: «Мөген-Бүрен» совхозу (директору О.А.Өшкү-Саар), «Эйлиг-Хем» совхозу (мурнунда директору турган Т.Д.Чечек-оол, амгы үеде директору А.С. Саая), «Малчын», «Улуг-Хая», «Ийи-Тал», «Арыг-Бажы», «О.-Шынаа», «Чодураа», «Ишкин», «Ак-Бедик», «Торгалыг» дээш, оон-даа өске совхозтар хамааржыр.

Көдээ ажыл-агыйны реформалаарда, Көдээ ажыл-агый яамызының кол частырыгларының бирээзи: дөө, кайда Волга хемниң кыдыында Нижний Новгород облазының дуржулгазын Тывага эккеп нептередип, ажыл-агыйны адырлар аайы-биле үүрмектеп, төрел бөлүктерге өнчү-хөреңгини, мал-маганны үлеп берипкенинден ажыл-агыйлар сандаргай байдалга келген деп бодаар мен. Ол областың агаар-бойдузу, хөрзүнүнүң физиктиг, химиктиг составы, мал, чер ажылын сайзырадырының төөгүден үндезилеттинип чаяаттынган чаңчылдары сыр өске болганындан Тывага шуут-ла таарышпас болганы-биле, ол аргаларже шилчээн совхозтар сандарап калганын факт-барымдаалар бадыткап турар болгай.

Амгы үеде кол сорулга болза көдээ ажыл-агыйны катап тургузуп алыры-биле чүнү кылза чогуурул дээрзиниң дугайында арга-дуржулга солчуушкунунче кичээнгейни солун, сеткүүл, массалыг информация чепсектерин дамчыштыр база көдээге практиктиг ажыл-чорудулгаларга чон-биле, ол ышкаш мурнуку үелерде колхоз, совхозтарны удуртуп чораан, азы Көдээ ажыл-агый яамызының бодунга-даа ажылдап чораан бедик арга-дуржулгалыг специалистер-биле сүмележип ажылдаары негеттинип келген.

Чижек кылдыр Тимирязев аттыг академияны дооскан зоотехник, кожуун даргалап, райком секретарылап, Көдээ ажыл-агый яамызының сайыдынга ажылдап чораан, көдээни кончуг эки билир, бедик арга-дуржулгалыг И.М.Сувандии пенсияже үнзе-даа, бодунуң төрээн чери, төрел чону дээш сагыш аарып, Тес-Хем кожууннуң «Чодураа» кооперативин даргалай бергенинден бээр чаа-ла чыл ажа дүжүп турар. Ындыг-даа болза ол ажыл-агый экижип, бурунгаарлап олурар, кооперативтиң хой малының бажы 4415 чедип турар. Ындыг янзылыг эки эгелээшкиннерни өске кожууннарга ажыглаза, чоп болбас деп?

Ам чүнү кылза чогуурул деп айтырыгга хамаарыштыр чамдык эки дуржулгаларны бижип көргүзерин оралдажып көрейн: 1999 чылдың чазынында көдээ ажыл-агый сайыдынга ажылдап турган М.С.Достай, ооң экономика талазы-биле оралакчы сайыды турган Э.Х. Меңниг-оол — оларның инициативазы-биле бөлүк специалистер Улуг-Хем кожууннуң совхозтарында ажылчыннарның шалың акшазын күрүнеден төлээр арга чогун өөренип көргеш, ол кожуунга он ажыг хонук ажылдааш, ажылчыннарның ажыл төлевирин күш-хүнү-биле үнелээш, төлевиринге тараа, далган, хлеб-биле төлээр кылдыр кылган. А чыл төнчүзүнде күш-хүнүнүң үнелелин акшаже көжүрүп, санажылгаларны кылыр аргаларны ажыглаарынче киргени, ажыл төлевиринге дириг мал бажы-биле бээринден ажылчыннар ойталааны-биле ниитилештирген малдың бажы эвээш-биче-даа болза, өзүп эгелээн.

Совхозтуң директорунга, тускай эртемниглеринге, ажылчыннарынга, малчыннарынга күш-хүнү-биле ажыл төлевирин санаарда, ажылдың категория аайы-биле баштайгы үеде 6 разрядтыг тарифтиг сеткини ажыглаан. Күш-хүнү-биле санаанын акшаже көжүрерге, бир ажылчынның айда алыр акша төлевириниң адаккы хемчээли 132 рубль турган. А РФ-тиң Чазааның 2000 чылдың октябрь 10-да үнген №764 доктаалынга үндезилээш, тариф сеткизин 18 разрядка чедир өстүрген, бирги разрядтың тариви 168 рубль чедир өскен, а арткан разрядтарга өстүрериниң тарифтиг коэффициентилерни ажыглаары көрдүнген.

Ажыл төлевиринге төлээр күш-хүнүнден акшаже көжүрген төлевир ниити бүдүрген продукцияның өртээниң 20 хуузундан ашпас ужурлуг. «Эйлиг-Хем» КУП-туң 2001 чылда ниити бүдүрген продукциязының өртээ 3295 муң рубль, ажыл төлевиринге төлээни 659 муң рубль болган.

Совхозтарның ажылчыннарының күш-хүнү-биле ажыл төлевирин төлээри-биле база үрезин-биле боттарын хандыртынып, артыкшылдыын садып-сайгарар сорулга-биле суггаттыг черлерге тараа культураларын тарыырынче кичээнгейни угландырган. 2001 чылда «Улуг-Хая» КУП 1190 центнер тарааны, ооң иштинде чиңге-тарааны 160 центнерни, «Күш-ажылдың хостуу» кооператив 1100 центнер тарааны ажаап алган. Совхозтар ол ажаап алган дүжүдүнүң 40 хуузундан эвээш эвезин күш-хүнүнүң төлевиринге төлеп турарлар.

Совхозтарны КУП-че шилчидерге-даа, техника, уксаалыг мал садып алырынга күрүнеден чамдык деткимче көргүзер боордан аңгыда, ажылчыннарның шалыңын туда акша-биле төлеп шыдавазы билдингир болгаш күш-хүнү-биле санааш, акшаже көжүрер арга хевээр артары тодараттынган.

Мен Улуг-Хем кожууннуң совхозтарының, кооперативтериниң арга-дуржулгаларын солунга чырыдып бижиир деп бодап алгаш, кожуунга чедип, көдээ ажыл-агый эргелелинде кол бухгалтер Т.Д.Эртинеден, кол экономист М.В.Кызыл-оолдан ажыл-агыйларның дужааган чыл отчеттарында сан-чурагайларга үндезилээш, бо материалды бижиир аргалыг болдум. Үстүнде айыттынган ажылдың удуртулгазындан алгаш көөрге, көдээде ажыл чок аныяктарны ажылга хаара тударынга «Эйлиг-Хем», «Улуг-Хая» унитарлыг бүдүрүлгелер кончуг ажыктыг болган.

Чөөн-Хемчик кожууннуң Шемиде «Большевик» совхозтуң 1990 чылдан бээр солчуп ажылдап турган директорларынга ажылды күш-хүнү-биле үнелээш, дириг мал-биле төлевейн, натура-биле төлевирни кылып, кооператив организастаар дугайында сүмелеп шаг болган мен. Оода-ла 1992 чылдан эгелеп ындыг система-биле ажылдаан болза, амгы сандараашкын болбас турган. Озалдаан-даа болза, совхозтуң баазазынга Владимир Ондар 2002 чылдың март 12-де №29 (16487) «Шын» солунга аныяктарның кооперативи организастаттынганын бижээнин номчааш, дыка-ла өөрдүм. Кооператив кежигүнүнге кирген аныяктар ниитилештирген хөреңги кылдыр мал-маганны, машина-техниказын салганнар чорду.

Чаңгыс-ла билдинмейн турар айтырыг бар: мурнунда турган совхозтан мал-маган, машина-техника арткан бе, бир эвес арткан болза, ол хөреңгилер болгаш суггаттыг тараа, сиген шөлдери кооперативче шилчий бээр ужурлуг. Оолдарның ол эки эгелээшкининге өөрээш, көдээ ажыл-агый сайыды Лариса Сынааевна Монгушка чордум. Ол айтырыгны солундан номчаанын чугаалааш, эргиде турган совхозтуң директору-биле, чаа кооператив даргазы меңээ чедип келзиннер, эргиде турган совхозтуң өре-ширезин, үндүрүг бүрүткелин тодараткаш, кооператив шуут арыг черден ажылдап эгелээр ужурлуг деп чугаалады.

Сайыт бодунуң ажылының кол угланыышкынын көдээни катап тургузарынче, ажыл чок аныяктарны ажыл-биле хандырар дээш, бүгү-ле хемчеглерни алырын, ол сорулга-биле ажыл-агыйны шуут-ла сандарай берген совхозтарның баазаларынга, кооперативтерни организастааш, чоорту тускай ажылдап кылдынган программа езугаар чыл бүрүде 1-2 совхозтарны, кооперативтерни КУП-че шилчидериниң чугулазын чугаалаар болду.

Александр ШААЛЫ.

Көдээ ажыл-агыйның хоочуну.

ПЕДАГОГИКА

Хайыракан ортумак школа — 60

ЧАҢГЫС ЭПТИИВИСТЕ

60 чыл. Мынча үе дургузунда школа кандыг онза ажылдар кылып, кандыг эки кижилерни билигге чедирип, кандыг төөгүлүг орукту эртпээн дээрил! Чеже-чеже удуртукчулар, башкылар солун исти арттырбаан дээрил!

Амгы үеде Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оол аттыг школавыстың башкылар коллективи чаа арга-хевирлерни дилеп, чогаадыкчы езу-биле ажылдап турар. Бистиң өөреникчилеривис эрткен орукче хая көрнүп, чылдар аайы-биле доозукчулар, башкылар, удуртукчулар дугайында сактыышкыннарны чыып турар. Школаның төөгү-шинчилел музейинде төөгү материалдары эвээш эвес чыгдынган. Школага ажылдап чораан хоочуннарывыс-биле харылзажып, байырлалдарже болгаш школаның кандыг-бир ажылынче күзелдиивис-биле чалап ап турар бис.

Сөөлгү үш чылда школавыс кожуунда эки ажылдыг школаның санында кирген, мурнакчы арга-дуржулгаларны тарадып нептередириниң база бир төп школазы кылдыр санадып турар. Коллективте 70 башкы, ажылчын, 510 өөреникчи бар. Башкыларның 30 хуузу — бистиң доозукчуларывыс. Школа башкы кадрлар-биле четчелеттинген, 6 методкаттыжыышкында үстүп алган ажылдап турар.

Бистиң үш каът улуг школавысты үениң негелдезинге дүүштүр дерээн, экология, тыва дыл, химия, эге класстар, география, информатика кабинеттери база фойелер, коридорлар арыг-силии, чаражы-биле ылгалып турар. Школавыска кожуун, республика чергелиг мөөрейлер, көрүлделер, слеттар болуп турар. Ийи чыл улаштыр эки өөреникчилер следун эрттирдивис. Чылдан чылче доозукчуларывыс Россияның, Тываның дээди өөредилге черлеринче хөйү-биле дужаап кирип турары коллективти, ада-иелерни өөртүп турар.

2001-2002 өөредилге чылында кожууннуң школа директорларынга, биологтарга школа девискээрин чаагайжыдар талазы-биле семинарны, эге класстар башкылары класстан дашкаар номчулга талазы-биле семинарны, орус дыл башкылары «Тыва школаларга орус дылдың вариативтиг программаларын, өөредилге номнарын ажыглаары» деп темалыг семинарны, тыва дыл башкылары 1999-2000 өөредилге чылында тыва бижиктиң 70 харлаанынга тавараштыр конференцияны, 2000-2001 өөредилге чылында С.К.Токаның 100 харлаанынга чогаадыкчы ужуражылганы, 2001-2002 өөредилге чылында С.К.Токаның чогаалдарынга уран номчулганың мөөрейин эрттиргени, Тываның Күрүне университединиң башкылары-биле, педагогиктиг билиглер бедидер институт-биле, кожуун школаларының өөреникчилери-биле харылзажырывыска идиг берип, өөреникчилеривистиң эртем-билигге сонуургалын күштелдирген.

Уругларның 5-ки күш-ажыл улдуңунче улуг сагышты салып, шылгараанарны шаңнап-мактап турар бис. Оларның ажылын чиигедири-биле янзы-бүрү дериг-херекселди садып берип, ногааларны, чечектерни тарыырда, өөреникчилерниң күзелин барымдаалап, чамдык сорттарны немей садып ап турар бис. Эрткен чылын ногаа, картофель, тарааның дүжүдү кончуг элбек болган, ону камныг ажаап алдывыс.

Дүжүдүвүс артыын ам-даа аъш-чемге ажыглап турар бис. Кызымак, шудургу ажылдың түңнелинде бот-хандырылгаже киргенивис ол. Школа даштында девискээр чаагайжыдылгазы дээш кожуунга сөөлгү үш чыл улай бирги черни алдывыс. 2000-2001 өөредилге чылында кожуун иштинге эң эки септелге кылганывыс дээш бирги черни тывыскан. Ында бистиң ажылчыннарывыстың, башкыларывыстың, өөреникчилеривистиң, ада-иелеривистиң дери, күжү сиңген.

Бо бүгү чедиишкиннер бистиң коллективтиң чаңгыс демниинде, эп-найыралдыг ажылижинде деп бодаар мен.

Лидия ТОПЧА,
Хайыракан ортумак школаның директору.

ОЛ БАЗА УЛУГ ӨГ-БҮЛЕ-ДИР

60 чыл дээрге улуг кижи назыны-дыр. Ол үениң дургузунда эрткен чурталгазын шүүп көөр, чоннуң, күрүнениң мурнунга кылган ажылын деңзигүүрлеп, ажы-төлүн, бодунуң салгалын амыдыралынче канчаар белеткеп кааның боданыр апаар. Школа — база-ла хүн бүрүде амыдырал хайнығып турар улуг өг-бүле-дир. Маңаа кижиниң чурталгазының эң-не чаптанчыг, кем чок үелери, билиглерже, амыдыралче улуг оруу үндезилеттинер.

60 чыл дургузунда Хайыракан ортумак школазы чеже-чеже доозукчуларны амыдыралче үдевээн дээр. Олар чылыг уязындан ужуп үнгеш, амыдыралдың делгем оруктарынче чүк бүрү тарап, эртем-билигни чедип ап, ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларында ажылдап чоруурлар. Школавыстың юбилейлери болурга-ла, Тываның булуң бүрүзүнде доозукчуларывыс эш-өөрү, башкылары-биле ужуражыр дээш чыглып кээрлер. Оларның аразында кандыг кижилерни чок дээрил! Башкылары, бистер, оларны көргеш, кылган ажылывыстың түңнели бо-дур деп өөрүп, амырап уткуп алыр бис.

Өөредилге-кижизидилге айтырыы — школаның үндезин ажылы. Ону шын, билдилиг удуртуру — өөредилге эргелекчизиниң дорт хүлээлгези. Сөөлгү беш чылдарда школа директорунуң өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы болуп ажылдап келдим. Амгы үениң школазынга башкылаашкынның чаа технологияларын шилип билири, методиктиг ажылдың шын планнаашкыны, ооң чорудуу, хыналдазы, шын түңнээри, ол түңнелдерден шын сорулгаларны салыры өөредилге эргелекчизиниң билиинден, арга-дуржулгазындан кончуг хамааржыр. Бо ажылга мени углап-баштап каан удуртукчу башкым — Надежда Ховалыговна Шалык. Ол ам-даа мээң-биле эгин кожа ажылдап чоруур.

Школавыс — кожуунда дээре ажылдыг школаларның бирээзи, көдээ школаларның өөредилге-методиктиг ажылдар талазы-биле даяныр школазы (опорная школа). Бистиң кол даяныр күжүвүс — башкылар. Оларның билииниң болгаш мергежилиниң бедииниден өөредилге ажылы хамааржыр. Бисте 24 башкы 1-ги категорияның, 14 башкы 2-ги категорияның башкылары ажылдап турар.

Кожуунда дифференциалдыг өөредилге деп айтырыгны бис база боттарывыстыы-биле чорудуп турар бис. Беш чыл бурунгаар «Улуг-Хем» солунга элээн делгереңгей тайылбырлаан кижи мен. Ам ында чаа немешкен чүүл—эртемнерни сайзырадып өөредир класстарның немешкени (классы развивающего обучения). Бо класстарга чүгле өөредилге программазында киирген чүүлдерни өөредир эвес, оон дашкаар, немелде билиглерни берип, өөреникчилерниң билиин ханыладып, сайзырадып өөредири. Ындыг класстар бисте амдызында 3 "а", 5 "а" болгаш 6 "а". Кожуун школазы-биле методиктиг айтырыывыс чаңгыс-даа болза, угланыышкыннарывыс аңгы. Ол угланыышкыннарны школада амыдырал боду негеп, айты бээр чорду. Чижээлээрге, эрткен чылын бистер өөредилгениң шынарынче улуг кичээнгейни салып, эки өөреникчилерниң санын көвүдедир сорулга-биле ажылдааш, өөредилге чылын эки өөреникчилер следу-биле түңнээш, кожуун школаларынга кыйгырыгны үндүрген бис. Бо чылын улуг кичээнгейни кичээлче угландырдывыс. Башкыларның кичээл дугайында билиин делгемчидип, кичээл дугайында өөредилге семинарларын, конкурстарны эрттирдивис. Түңнелинде кичээл дугайында конференция-биле доозар деп сорулгалыг бис.

Эрткен чылдан эгелеп телевидение дамчыштыр школавыстың арга-дуржулгазын тарадып эгелээн бис. Бо чылын кожа чыдар школаларже үнүүшкүннүг семинарларны кылган бис. Чоокта чаа Арыг-Бажында аныяк удуртукчу коллегаларывыска методиктиг дуза чедирип чордувус.

Школаның 55 чыл юбилейинде «Улуг-Хем» солунга берген интервьюмну келир үеде сорулгавыс, чүү чүвеге идегеп турарывыс-биле доосканкижи мен. А ол чүүлдерниң хөй кезии амыдыралда боттанып турар. 1999-2000 өөредилге чылында школа 1-ги категорияны дужаап алды. Чаа өөредилге программалары, чаа өөредилге номнары-биле хандыртынган бис. Школаның материал-техниктиг баазазы элээн экижип келди: 6 чаа компьютерни алдывыс. «УАЗ» маркалыг микроавтобустуг болдувус. Школавыстың иштидашты-даа чараш, көрүштүг апарган. Келген аалчыларны күзелдиивис-биле уткуп, хүлээп ап турар бис. Олар школавысты магадап, чарашсынып чанар чорду. Ниитизи-биле чүгээр түңнелдеривис бар. Бо бүгүге школа директорунуң, бүгү башкылар коллективиниң үндүрген күжү улуг. Школада методиктиг ажылдарга идепкейлиг киржип, школа, республика, кожуун чергелиг конкурстарга, конференцияларга чедиишкинниг черлерни ап, эки кичээлдер берип турар башкыларывыс: Чечек Өдекпеновна Ховалыг, Чечек Шомбуловна Ендан — орус дыл башкылары, Оюмаа Балдановна Куулар, Любовь Очур-ооловна Ондар — тыва дыл башкылары, Раиса Доржуевна Тюлюш — физика башкызы, Екатерина Кыргысовна Чамбаа — экология башкызы, Анна Базыровна Тумат — химия башкызы болгаш оон-даа өскелерни адап болур.

Чедиишкиннерге чалгыннальп, бергелерге торулбайн ажылдаарын юбилейивис бүдүүзүнде эш-өөрүмге күзедим.

Нона СУУНАК,
улуг класстарның өөредилге эргелекчизи.

ЭГЕ КЛАСС — ЭГЕ БАЗЫМ

Бичии чаштарның эртем-билигже чүткүлү эге класстардан эгелээр.

Хайыракан ортумак школазының эге класстар башкыларының методиктиг каттыжыышкыны «Дифференциалдыг угланыышкын»-биле ажылдап, деңнештирилге класстарын ажыткан бис. Ол класстарда кадыы кошкак, өөренген чүүлдерин оожум, чоорту шиңгээдип алыр олигофреник, психиктиг өзүлдези саадаан дээр эмчи тодарадылгалыг уругларны тускай программа-биле өөредип турар бис. Амгы үеге дүүштүр янзы-бүрү деңнелдиг өөредилгени уламчылап, улам хандыр өөренип, шиңгээдип, херек кырында боттандырары-биле орус дылда тускай 2 бөлүктү 2 класста ажыткан.

Бистиң кол сорулгавыс уругларны угаан-сарыылдыг; кадык, шыырак болгаш мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидеринче угланган. Эге класстарның методиктиг каттыжыышкыны ажык кичээлдерни, класс шактарын болгаш чыыштарны план езугаар чорудуп турар. Аңаа сайгарылгаларны кылып, башкылар аразында арга-дуржулгаларны солчуп, сүмележири чаңчыл болган. Школавыска октябрь айда «Көдээ черге орус дылдың башкылаашкыны» деп кожуун школаларының эге класс башкыларынга "семинар-практикум" эрткен. Семинарның киржикчилеринге З.А.Шарап, Г.Д.Дөкпер-оол, Х.М. Шыырап, А.И.Базыр-оол орус дылга кичээлдерни бедик деңнелге бергеннер. Хүн бүрү өөреникчилерге быжыг билигни бээр дээш кичээлдерге ыяк белеткелдиг, көргүзүг материалдарын үргүлчү белеткеп, башкылаашкынның чаа чүүлдерин ажыглап турар башкыларга: Н.С. Оюн, С.С.Чаш-оол, Р.С.Монгуш, Ч.С.Ендан болгаш өскелерни-даа адап болур.

Башкы кижи — ниитилелде эң-не аныяк, чараш, бедик сеткилдиг кижилерниң бирээзи. Чүге дизе ол уруглар-биле ажылдап, оларның сеткил-сагыжынче, үзел-бодалдарынче, сонуургалынче сиңнигип, харын мырыңай ол назынынче кире бээр дээни ышкаш, хоочун башкыларывыс А.М.Чаш-оол, А.К.Бадынам, С.С.Дангаа хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, школа-биле харылзаазын тудуп, арга-дуржулгазын дамчыдып чоруурлар. Оларның-биле эгин кожа ажылдап чоруур башкыларывыс: «Улуг башкы» деп аттың эдилекчизи В.К.Салчак — «Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы", Х.М. Шыырап, З.А.Шарап, Т.О.Манзырыкчы — оларны чоргаарал-биле адап турар бис.

Галина ДӨКПЕР-ООЛ,
эге класстарның өөредилге эргелекчизи.

ШКОЛАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

1942 чылдың октябрь айда Кыйыг суурга эге школаны тургускан. Школаның баштайгы директорунга Сундуй Лопсанович Тюлюш томуйлаткан.

1951-52 чылдарда суурну Эл-Бажынче (Хайыракан) көжүрген.

1982 чылда 3 каът чаа школага баштайгы 10-гу классчыларны үдеп үндүрген.

Школа тургустунганындан бээр аңгы-аңгы чылдарда школа директорлары: С.Л.Тюлюш, Т.Т. Комбу, Эник-оол Монгуш, Көрген-оол Монгуш, Б.С. Адыг-Тюлюш, Х.Т.Ховалыг, Я.С. Оюн, Николаев Завганович, Б.Ш. Дамба, К.Ч. Куулар, О.М.Сендии, К.Б. Кыргыс, Л.К.Донгак, К.М. Шивидек, В.Ш. Монгуш, И.В. Шойнуу, Ч.К.Көк-оол, Н.С. Маспык-оол, Л.Х.Топча.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак ачавыс, хөй санныг бичии чаштарның эргелиг ынак кырган-ачазы **Бады Биликиевич ТЮЛЮШТҮҢ** бо хүннерде төрүттүнген хүнү. Ол Кызыл хоорайда хүндүлүг дыштанылгада олурар, бистиң эң-не эргим, чымчак сеткилдиг, чагыг сөстүг, могап шылаарын-даа билбес хүндүлүг киживис.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ачавыска каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү күзевишаан, кезээде идегеливис, чөленгииживис, сүмелекчивис болуп, үр чылдарда чурттаарын йөрээдивис.

Уругларының мурнуңдан Роза Бадыевна.

ЧАГЫГЛАРДАН КИИРИҢЕР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕНИҢ ӨНЧҮ КОМИТЕДИ

Эдилелге турган илчирбе дугуйлуг **монтаж кранын** садып тур. Ону 1985 чылда бүдүрүп кылган. Бо кранны эптээр демир-бетонну болгаш каң конструкцияларны, орук тудугларын эптеп кылырынга, а ол ышкаш үдүрер-дүжүрер ажылдарга ажыглаар.

Өртээ дугуржулга езугаар.

Чагыгларны 2002 чылдың апрель 25-ке чедир хүлээп алыр.

Адрези: Ленин 32, кабинет 109.

* * *

Тыва Республиканың күрүнениң өнчү комитеди 2002 чылдың апрель 25-те Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 2/1 бажыңның хериминиң иштинде **чылыг пунктузун, трансформатор подстанциязын** садар талазы-биле аукцион чорудар.

Объектиниң өртээ 47.432 рубль.

Чагыгларны 2002 чылдың апрель 24-ке чедир Кызыл хоорайның Ленин 32, 109 кабинетте хүлээп ап турар.

Тайылбыр алыр телефону 3-60-16.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР

Кызыл кожууннуң муниципалдыг өнчү башкарар талазы-биле комитеди

2002 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 22-ДЕ

Каа-Хем суурда Таежная кудумчунуң 32-де №24 МАГАЗИННИҢ бүдүрүлге бажыңын садар талазы-биле конкурсту эрттирер.

Объектиниң ЭГЕ ӨРТЭЭ 177.000 рубль.

Чагыгларны **2002 чылдың апрель 19-ка чедир** Каа-Хем суурнуң Таежная 20 бажыңга хүлээп ап турар.

Телефону 91-2-75.

КВАРТАЛ АЖЫЛЫН ТҮҢНЭЭН

Республиканың үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле инспекциязы 2002 чылдың бирги кварталының ажылын түңнеп көрген. Бирги кварталда республика бюджединче 174 млрд. акшаны чыгган, ол эрткен чылдың бирги кварталынга деңнээргө, оон 2 катап хөй.

Кысказы-биле

5 ДУГААР ШКОЛА АЛГАН

Кызыл хоорайның школачылар аразынга шыдыраа маргылдаазы болган. Аңаа команда аайы-биле 5 дугаар школаның шыдыраачылары тиилээн.

ТӨЛЕПТИГ ӨГБЕ

Кандыг-даа кижи өскен черлиг, өргүн чоннуг. Бо домактың артында ханы утка чаштынып чыдар.

Мен база-ла төрээн черлиг, төрел чоннуг мен. Амыдыралчурттадгам, ажыл-агыймның аайы-биле каяа-даа чорзумза, кара чаштан өскен черим, хайыралыг ишчи чонум караамга көстүп келир-дир. Амыдыралдың ажыг дузун чылгап, алдан харны ашсымза-даа, чурттадганың чулуун ижип, эки-бакты эш-өөр-биле хөөрежип-хөглеп чорзумза-даа, черим-чуртум сеткилимде чырып арткан.

Мээң угум, төөгүм кашкалар деп аймак. Кашкаларның чурт девискээри делгем, Хайсыын Шулуудан (Тес уну) эгелээш, Хаай-Көвей сынның бети Ужар-Булуңу ынчаар каш кашкалар чурттап чораанын чурттадга чугаалап, амыдырал айтып турар. Кашкалар деп мээң аймаамның аал, чуртун, алыс боттарын ончалап, четчелей бөрген сорулгам үүл дизе, аныяк салгалга артарын күзээн ийик мен. Кашкаларның үстүнде көргүскеним, адааным чер-чурту кадыр дагларлыг, хайым хемнерлиг, аржаан, дустуг хөлдерлиг, карак четпес калбак, делгем ховуларлыг. Амгы Эрзин кожууннуң девискээри черлердир. Чүгле Хаан-Көвей сыны, Барыын, Чөөн Туруунар девискээри Моолче аңгыланы бергени тыва кижилерге, ылаңгыя кашкалар аймаанга, улуг каража, когарал деп санаар мен. Кашкалар аймааның мындыг ырын, өле баштыг өгбелерден, ак баштыг авалардан дыңнаанымны чажырбас мен.

Кезек кашка, кемчок кашка
Хемнер уну чурттаар кашка.
Кайгал кашка, эрес кашка
Кадыр даглар чурттаан кашка.

Кашкалар угу – хаан Көвейге төрүттүнген, Соян Бердааның уруунуң оглу – Аяс Даңзырынның мындыг ыры база сагыжымда:

Эзим, каттыг Көвей сынын
Эзн куруг кагбаан-на мен.
Элчигенниг дөрбеттерге
Эзледип кагган-на мен.
Хаан, Турун Көвейимни
Кайын куруг каар деп мен.
Калгаларга, моолдарга
Карактадып каан-на мен.

Кашкалар аймааның чурт девискээринде дустуг, эмниг хөлдер Тере-Хөл, Дус-Хөл, Бай-Хөл, Шара-Нуур хөл чонну чалап чыдар. Кашкалар аймаа Эрзин кожууннуң девискээри Мөренде, Нарында, кол нуруузунда эмниг суглуг эгээртинмес байлак Төре-Хөлде тарай берген, малын малдап байып, оюн оя, чигин чире чурттап чорлар ийин. Кашкалар аймаан көдүрген болганымда, чуртун-черин сураан болганымда, кашкалар деп кымнарыл? деп айтырыгга доктааксаан ийик мен.

Мээң ачам – Санчы Казакович Бадарчы — кашка аймак уктуг кижи. Ол мурнакчы, ат-алдарлыг малчын чораан. Ол, шынап-ла, мал-маганны өстүргеш, даг дег хөй эътти, дажыг хем дег саржаг, сүттү чонунга, Чазаанга өргүп чорду. Ооң угу – Соян Дамбый, Кенден Ламажык, оолдары Люнгей бухгалтерлеп чораан, Дукай дээди зоотехник эртемниг, Доржу Бадарчылар бистердир бис. Бистиң, кашкаларның, салгалдары эгээртинмес, эңмежок хөй. Ынчангаш оларның шуптузун салаа базып санавайн, чүгле улуг-улугларын «ончалап», чонга таныштырар сорулганы салган мен.

Кашкалар аймаан коптарган болганымда, үш салгал бурунгаар болган төөгүнү коптарыксадым. Ол төөгүнү меңээ кырган-ачам – Чамзырын Кашка, ооң дуңмазы – Соян Төре-Бады чугулалап чугаалап бергенин сактып ор мен. Ачамның ачазының угу, азы болза, кашкалар төрели Чамыян, Семис-оол — олар Моол чуртунга өөскээн тура халыышкын самыынга киржип чорааш, олар кайызы-даа маадыр атка четкеш, чер-чуртунче чанып органнар.

Ол тулчуушкунга киришкеш, Семис-оол өгбевис аажок аар балыглаткан кел чыткан. Баарынче чыда-биле шаштырган эзер бажынга эдир чаа ораажып чораан. Ынчаар-ла бот-боттарын карактажып, ужу-кыдыы көзүлбес, улуг-делгем ховулап кел чорларда, ийи хар ажып турар хире бичии моол оол аштаан, суксаан черниң черинде ыглап орган. Чаш амытан өлүм-чидимден, өршээл чок дайын-чаадан дескеш, та кайыын, кайы чүктен дескенин угаап-билир ужур чок апарган. Дайын-чаа деп чүвениң уржуу улуг, ол хире берге, ашчут, когарал-хоозурал!

Бичии оолду амы-тынныг барттырары Чамыян биле Семис-оолдуң хүндүлүг хүлээлгези, соңгаарладып болбас сорулгазы апарган.

Ынчангаш аразында сүмелешкеш, алыр түңнелге келген.

Балыглаткан дайынчы Семис-оол эжи Чамыянга дорт болгаш тода, чиге болгаш шиитпирлиг чугаалаан: "Кижиниң байы ажытөлүнде, сен бо амытанны оол кылып ал, эш. Мээң бо балыым та экириир, та экирбес. Шамбылал оранын харай берген чадавас хире мен." Чамыян чөпшээрешкен. Аштаан, суксаан амытанны тынгарып алгаш, оруун уламчылап чанып каннар. Оолду алышкылар азырап алгаш, Хожугур (Хожуя, чаңгыс өрген) деп атты тывыскан. Ол, шынап-ла, хүнден хүнче мандып, хүлүмзүрээн шырайлыг, чылдан чылче доругуп, чырыткылыг шырайлыг эр бооп өзүп келген. Эзер дергизинден туттунуп, эр бооп өзүп келгеш-ле, чүглүг куш дег чүгүрүктер тудуп мунар, чывар-сооктан чалданмас, чылгычы, сыдымчы апарган. Сыдым октап турда, хамыкты кайгаткан, хартыганы ужуткан. Кончуг дезиг аът Нарын хемни кежип чыдырда, ийи сыдымны улай доңнааш, чиңге моюнче киир октааш, хемни кежир төрепчилеп кээр эрниң эрези, оолдуң омаа апарган. Каш кашкаларның аразынга «Чаңгыс өрген» чарлыг, аттыг апарган, ооң сураа суму кырында, ады Алдай-Таңдыга алдаржый берген. Чүгле кашка аймак эвес, бүгү тыва, моол чон ону «Эзер кырынга төрүттүнген эр-дир» — дижир турган. Хожуя дай аът угбас, тар эжикке сыңмас эр апаргаш, Тере-Хөл соянындан ай,хүн чайыннаан алдын даңгына-биле чурттап, кадайланып алган. Оон олар Хаан-Көвейге чурттай берген. Ынчалза-даа кижиниң өскен чери өске черден дээре, өргүн чону сеткилди сергедип кээр. Ынчангаш ховар эр Хожугур:

Өтсе, катса калдай тонум,
Өлзе, барза чаңгыс бодум.
Катса,өтсе калдай тонум,
Калза, барза чаңгыс бодум! –

деп ол чуртка ынчаар ырлап чорза-даа, чаглак болган чуртунче, чалгын болган чонунче чанып келген.

Оон Хожугурдан Баанай, Ынаалай деп ийи оолдар төрүттүнген. Олардан тараан улустар Тере-Хөл, Бай-Хөл, Нарын девискээринде көвүдээн. Саазын туткаш, оларны санап түңнээри болдунмас. Чүгле чартык-чамдыын «ончалап» болур мен. Кымнарыл ол? Алдарлыг, сураглыг чылгычы – Бады-Хөө Ынаалай-дыр! Ооң оглу Эрзин, Тесте, Тывада чүгүрүк аттарның ээзи – чылгычы, мөге Сергей Ынаалай-дыр. «Башкы исти соңгузу чаңдыр баспас». Кырган-ачазы Хожугурну дөзээн, эрес эр-дир. Тывавысты алдаржыдып чор.

Ынаалайның оолдары: Куяк, Аранчын — оларны Баанайның оолдары: Намзын, Каң-Хөө, Чылбак-оол дээш, өскелерни-даа таныыр мен, билир мен.

Ачамның акызының оолдары: Соян Амырбит Төмүрович, Эгер Намзырай Төмүрович, Дамба Кашка Төмүрович олар — «Чаа орук» совхозтуң алдарлыг, ат-сураглыг чылгычылары. Оон ыңай база бир төөгүлексээн чүүлүм: кашка аймак уктуг, Бай Чаамааны онзалаксаан мен. Каш муң хойларлыг, муң-муң инектерлиг, чылгыларлыг чораанын чон чугаалажып чоруур.

Ол онзагай-ла кижи, төлептиг-ле өгбе! Ынча хөй малмаганны Чаа-чаа өгбе чааскаан өстүрүп чорбаан, ооң кады-кожа чону кашкалар аймаа дузалажып турганы шын.

Черле ынчаш каш кашкалар аймаа кыдыындан кыра малмаган-биле магаданчыг байбайлак. Оларның мал өстүренге салым-чаяанныы, кылыр ишке кызымаа, бот-боттары өскелешпес, башкалашпас, эптиг, демниг ажылдаарында деп бодум хуумда бодаар мен.

Кашкалар аймаа — төрелзирек, төөгүлүг чон. Кашкалар дээрге кажыктар дээн уткалыг моол сөстен укталган, ынчангаш каш борбак кашкалар аймаа кажыктар дег хөй, төрелтөөгүлүг болурун күзеп артым.

Дукай БАДАРЧЫ.

Самагалдай.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат, Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек, Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 6585.
Чагыг 41.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барыш болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.